

מקומה של הערבית בליטורגיה ובספרות היהודית על-פי כתבי הגניזה

יוסף טובי

א. מבוא

שתי שאלות מרכזיות מרחפות בחלל המחקר זה שנים רבות ביחס לתרבות היהודית בימי הביניים.¹ האחת — עניינה השירה: מדוע המשוררים היהודים בימי הביניים במרחב התרבות הערבית-המוסלמית, שכתבו שירה ענפה ומגוונת בהשפעה ברורה, ישירה ומודעת של השירה הערבית, העדיפו את הלשון העברית הערפה נחרצת וכמעט בלעדית על-פני הלשון הערבית, שעה שבתחומים אחרים של היצירה הספרותית — הספרות העיונית לסוגיה, אותם משוררים ומחברים אחרים באותו מרחב תרבות הזניחו כמעט כליל את הלשון העברית והעדיפו עליה בבירור את הלשון הערבית, הידועה בשם ערבית-יהודית, דהיינו, ערבית בינונית ולא ערבית קלאסית מן המשלב הגבוה ביותר. חכמי דורנו חלוקים בתשובותיהם לשאלה זו. לדברי יהושע בלאו, החשוב שבחוקרי הלשון הערבית-היהודית בימי הביניים, סיבת הדבר היא יכולתם הדלה של הסופרים היהודים בימי הביניים בערבית הקלאסית, דבר שמנע מהם לכתוב שירה ערבית, שכן זו אמורה להיכתב במשלב הלשוני הגבוה ביותר, על-פי המקובל בשירה הערבית. לא כן בספרות העיונית, כגון פילוסופיה, בלשנות, פרשנות המקרא וכל כיוצא בהן, שבאלו לא היו הכותבים מחויבים למוסכם הערבי מבחינת המשלב הלשוני, שעל כן חיברון בלשון הערבית-היהודית השגורה על-פי עטם מבית מדרשו של רב סעדיה גאון במחצית הראשונה במאה העשירית.² לא זו הייתה דעת נחמיה אלוני המנוח, שבהסתמך על דברי מחברים מימי הביניים, ראשון להם רב סעדיה ואחריו חכמי ספרד כיהודה אלחריזי ויעקב בן אלעזר, קבע כי

1 אני מודה לידידי העורך פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן על הערותיו המועילות ותיקוניו הנכוחים בעניינים שונים במאמר; לרשימת הקיצורים הביבליוגרפיים ראה בסוף המאמר.

2 בלאו 1981, עמ' 22 ואילך.

בכוונת מכוון כתבו המשוררים היהודים את שיריהם המושפעים מן השירה הערבית דווקא בלשון העברית, כדי להוכיח כי כל שבא לידי ביטוי בלשון ערב אפשר לו להיות מובע בלשון עִבְרִית; ולא מכוח פולמוס לשוני בלבד עשו כך אותם מחברים יהודים אלא אף מכוח פולמוס דתי, לפי שהערבים פשטו את לשונם הצחה כדי להוכיח את נביאותו האלוהית של הקוראן.³

השאלה האחרת היא: האם שימשה הלשון הערבית בליטורגיה היהודית בבית הכנסת? ובלשון אחר, האם באה הערבית תחת הארמית בפראקטיקה הליטורגית, כפי שהחליפה אותה בתחומים אחרים של התרבות היהודית בעקבות כיבוש ארצות המזרח על-ידי הערבים בשנות השלושים במאה השביעית? האם נקראו בבתי הכנסת תרגומי המקרא לערבית, בין זה של רב סעדיה ובין אלו שקדמו לתרגומו או נכתבו אחריו, כפי שנקראו תרגומי המקרא הידועים בשמות תרגום אונקלוס ותרגום יונתן בן עוזיאל? ועוד, האם נאמרו תפילות ערביות בבית הכנסת כפי שנאמרו, אמנם מעט, תפילות בארמית, כגון ה'קדיש' שמכורתו בבית המדרש בארץ-ישראל, וכגון 'סדר רחמין' ותפילות לרבים וכל כיוצא בהן מבית מדרשם של גאוני בבל?

דומה שעדיין לא הגיעה השעה להשיב על השאלות הללו תשובה מוסמכת וסופית, ואף לא זו כוונתי בדברים שייאמרו להלן, אלא להפנות את תשומת לב החוקרים לכמה ממצאים העולים מעיון מקיף ויסודי למדי בקטעים שבערבית-יהודית בארבעה מאוספי הגניזה הגדולים: קמבריג', אוקספורד, הספרייה הבריטית ובית-המדרש לרבנים באמריקה בניו-יורק. אחת התופעות המרשימות ביותר בגניזה קאהיר היא מציאותה השכיחה כל כך ורבת-האנפין של הערבית-היהודית, עד שאין לך תחום מתחומי הספרות היהודית בימי הביניים שאינו בא בלבוש לשון זו במידה קטנה או גדולה. אמורים הדברים גם בנוגע לשירה — שירת החול ושירת הקודש, וכן לנוסח הקבע של תפילות החובה ושאינן חובה. לפחות בזה מן הראוי שלא לשלול מִנְה וְבָה את האפשרות שהערבית-היהודית קנתה לה שביתה — ולו חלקית — גם בשירה וגם בליטורגיה של החברה היהודית בארצות המזרח בימי הביניים, וכי כדאי הוא הדבר לחקירה מפורטת ושיטתית.

ואולם קודם שנבוא אל הממצאים העולים מן הגניזה שיש ללמוד מהם לענייננו, רצוני ליתן את הדעת להיעדר אחד שיש לו משמעות בעניין הזה. כבר עמדו על כך חוקרים שונים, ובכללם א"ש יהודה וש"מ שטרן ז"ל, ויבל"א יהודה רצהבי, כי משוררי ספרד הידועים ושאינם ידועים כתבו גם שירים ערביים.⁴ ואף אנו ציינו לשתי עדויות חשובות המלמדות על כך, שהפירות הראשונים של השפעת השירה הערבית על המשוררים היהודים הייתה דווקא בשירים ערביים שכתבו משוררים

3 השקפתו זו של אלוני מובעת בכמה ממאמריו. ראה, למשל, אלוני תשל"ט, עמ' 82-85, ושם גם דעות י"ג שמחוני וא"ש הלקין בעניין זה. לדעות שטרן ורצהבי הנוטות לדעת אלוני ראה: רצהבי תשנ"ה, עמ' 332.

4 יהודה תש"ו; שטרן 1963; רצהבי תשנ"ה.

אלו: (א) בנו של ריש גלותא בשנת 773 בימי הח'ליף אלמנצור ובחוגם של אלח'ליל, הבלשן הערבי שחשף וניסח את הערוץ (המשקל הערבי), ושל בשארן' בַרד המשורר הערבי המתהולל והפוקר; (ב) ראש הגולה עוקבא שכתב שירי שבח לח'ליף אלמקתָדֵר.⁵ ואין צריך לומר, שהיו משוררים יהודים רבים בערב הקדומה, בתקופת הג'אהליה ובדור הראשון לאסלאם, שכתבו שירה ערבית. כל היצירות הללו — מַעַרְב, מבבל ומספרד — לא נשתמרו במקורות יהודיים כי אם במקורות ערביים בלבד, כגון כתאב אלאגאני לאבו אלפרג' אלאצפהאני (מת 967) וטבקאט אלשַעֲרָא לַגְ'מַחִי ביחס למשוררי הג'אהליה היהודים ואלד'כ'ירה פי מחאסן אהל אלג'זירה לאלשנתריני (מת 1147) ביחס למשוררי ספרד.⁶ ולאחרונה נתעשרנו באמצעות יוסף סדן בממצא מופלא, והוא ביוגרפיה מפורטת של יהודה אלחריזי פרי עטו של הביוגראף הערבי אבן אלשעאר (מת 1256).⁷ בשירה הערבית של המשוררים היהודים יש כדי ללמד, כי הם הכירו היטב לא רק את השירה הערבית הקלאסית, כפי שאפשר לדון מן השירה העברית שכתבו, אלא אף לא נבצר מהם להניף עטם בלשון הערבית הקלאסית. בייחוד יעידו על כך שיריו הערביים של אלחריזי שנכתבו במלוא הדרה ומוסכמותיה של השירה הערבית, ובכללם ביטויים ארוטיים שדוגמתם לא מצינו בשירת החשק העברית. ודברים דומים נוכל לומר על השירים הערביים של שמואל הנגיד ושל שלמה אבן אלמַעְלַם שהפנה אליהם שטרן בספר הזיכרון לחירם פרי על-פי אלמַגְרַב פי חול אלמַגְרַב לאבן סעיד אלמגרב.⁸ שיריו אלו של אלחריזי בעלי חשיבות גדולה הם, לפי שהוא המשורר העברי הראשון בן ספרד שהערבית שימשו לשירה יהודית, אם כי בלא ספק עשה זאת לא לצורך יהודי ספרד, שכבר נטשם באותה שעה, אלא לצורכם של יהודי המזרח שבקרבם השתקע עד יום מותו. ואין כוונתי לשיר התלת-לשוני (ערבי-ארמי-ערבי) 'דבר אל יאמן' ששילב במקאמה האחת-עשרה בספרו תחכמוני. שלא נכתב השיר אלא לצורך הווירטואוזי ולא לצורך הפראקטי של שימוש בלשון הערבית. על-כל-פנים, הערבית בשיר זה, וכן בכמה פיוטים ובמקאמה הערבית שכתבם בוודאי לצורכם של יהודי המזרח,⁹ ערבית זו רחוקה מן הערבית הקלאסית. ולא בזכות שירים אלו נכלל אלחריזי בספר הביוגראפיות של אבן אלשעאר אלא בזכות השירים שכתבם באותיות ערביות בעבור השליטים המוסלמים והחברה המוסלמית, והערבית שבהם היא ערבית קלאסית. כללו של דבר, לצורך החברה החצרנית היהודית כתבו המשוררים היהודים את שיריהם בעברית, מתוך שהם מעדגים את המעאני (=רעיונות, תכנים, מוטיבים,

5 טובי תשנ"ה, עמ' 7-9; 33-35.

6 ראה: רצהבי תשנ"ה, עמ' 328, הערה 1, ועמ' 349-350; טובי תשנ"ה, עמ' 6, הערה 1.

7 סדן תשנ"ו.

8 שטרן 1963, עמ' 255, 258.

9 שטרן 1960; שטרן 1964; שטרן תשכ"ט; רצהבי תש"ם; תשמ"ח.

תמות) הערביים. לעומת כן במגעיהם עם החברה המוסלמית, ודאי כתבו את שיריהם בערבית, על-פי הכללים המקובלים בחברה זו. הסכיבה החברתית הזאת אף היא שמכוחה לא נשתמרו היצירות הללו במקורות היהודיים אלא במקורות הערביים בלבד. ואף הגניזה ששימרה סוגים שונים ומשונים של חיבורים, לא הגיעו אליה, לפי מיטב ידיעתי שירים מסוג זה, לבד משיר אחד שגילהו ופרסמו לראשונה הירשפלד, שיר המיוחס למשורר היהודי שמואל מבני קוריט'ה ואינו שמואל בן עדיה המפורסם.¹⁰ וכן שירי הקודש והמקאמה הערבית של אלחריזי נתגלו על-ידי שטרן בגניזה ושירי החול הערביים שלו נתגלו על-ידי סדן בספר ביוגרפיות ערבי. נבוא עתה אל ממצאינו בגניזה. ממצאים רבים טמונים בדפי הגניזה בנוגע למקומה של הערבית בשירה היהודית בימי הביניים. אך לרוע המזל, לא זכו ממצאים אלו לתשומת הלב הראויה להם. מחד גיסא — חוקרי השירה העברית חיפשו ועדיין מחפשים את הטקסטים העבריים שהעשירו כל כך את ידיעותינו על השירה העברית בימי הביניים, וענפים מסוימים שלה, כגון הפיוט הקדום ושירת יהודי בכל במאות העשירית והאחת-עשרה, אי-אפשר לנו היום לתארם כלל בלא הגניזה; ומאידך גיסא — חוקרי תחומים אחרים במדעי היהדות, כגון הבלשנות, פרשנות המקרא, ההלכה, ההיסטוריה והפילוסופיה, שעניין רב היה להם בטקסטים ערביים-יהודיים, שהם עיקר בתחומים אלו, לא נתנו דעתם לטקסטים בערבית-יהודית שענינם שירה. ואולם מסתבר שיש כמה ענפים חשובים של השירה היהודית בימי הביניים שנוקקו ללשון הערבית, ולהלן כמה מהם.

ב. תרגומי פיוטים עבריים

תרגומים מעין אלו מצאתי אך ורק ליצירות ליטורגיות, כלומר, פיוטים שנועדו להיאמר במסגרת התפילה בבית הכנסת. כמו בתחומים רבים אחרים, גם בעניין זה רב סעדיה הוא ראשון המדברים, כדבריו המפורסמים של ר' אברהם בן עזרא, הן בתרגום אחת מבקשותיו לערבית והן בכתיבת פירושים ערביים לטקסטים עבריים שכתב; כוונתי למהדורות השניות של חיבוריו האגרון (כתאב אצול אלשער אלעבראני) וספר הגלוי (כתאב אלטארד).¹¹ אולם שעה שהחלק הערבי במהדורה השנייה של האגרון אינו אלא תוספת מקבילה ומרחיבה למהדורה הראשונה — העברית, הרי החלק הערבי במהדורה השנייה של ספר הגלוי כולל תרגום מילולי של הטקסט העברי ופירוש נרחב למדי שבו לא רק ביאר לשונות קשים אלא אף עמד על

10 הירשפלד 1905. הראשון שקבע כי השיר אינו לשמואל בן עדיה המפורסם אלא לשמואל אחר היה ש"ד מרגליות. ראה: שורצבום תרצ"ט; אלצמד 1996, עמ' 124.

11 על ספר האגרון לשתי מהדורותיו ראה: אלוני תשכ"ט, עמ' 19–22; על ספר הגלוי לשתי מהדורותיו ראה: טובי תשנ"א.

דרכי כתיבתו העברית מבחינתה הלשונית והספרותית כאחת. במעשהו זה הקנה רב סעדיה לגיטימציה לשימוש בערבית במסגרת השירה והליטורגיה היהודית, כפי שעשה ביחס לפרשנות המקרא.¹²

1. תרגום הבקשה לשבתות, לחגים ולימי שמחה 'אתה הוא ה' לבדך' והבקשה לימי צום 'ה' שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך' לרב סעדיה
כידוע כתב רב סעדיה שתי בקשות עבריות ארוכות, שישמשו את הרוצה להתפלל תפילת נדבה נוספת (בערבית: נַאפְּלָה, ל"ר: נַאפְּל). ומפורסם הוא שבקשות אלו היו אהודות ביותר, שכן ר' אברהם אבן עזרא מזכירן לשבח בפירושו לקהלת ה, א; ומשאָלָה שהופנתה אל הרמב"ם עולה כי נהגו לעמוד בעת אמירתן. והנה רב סעדיה עצמו תרגם את הבקשה לימי צום, והבקשה האחרת תרגמה צמח בן יהושע, שמלבד שמו איננו יודעים עליו דבר.¹³ ואולם בדפי הגניזה זוהה תרגום נוסף לכל אחת משתי הבקשות הללו (כגון: TS K 6.21; ENA 2623.6r-7v), ואחד מהם נראה לי בו שהוא תרגום מפרי עטו של רב סעדיה עצמו לבקשה הראשונה שתרגומה לא נכלל בסידור הנדפס.

2. תרגום התוכחה 'אם לפי בְּתָרְךָ' לרב סעדיה
המתרגם הוא-הוא ר' יצחק בן שמואל הספרדי. שהיה דיין בפוסטטאט וידוע בכינויו אלכנזי. שנות פעולתו על-פי תעודות הגניזה הן 1099-1127.¹⁴ קטעים גדולים מתרגום זה, אף כי אין בהם כדי השלמת היצירה כולה, נשתמרו בגניזה, וחלקם ציין להם זולאי ברשימת כתבי-היד של התוכחה הזאת.¹⁵ ר' יצחק הספרדי לא הסתפק בהכנת תרגום אלא אף כתב פירוש מפורט, לשוני וענייני, על התוכחה כולה, כפי שנציין להלן. על סמך כתבי-יד אלו וכתבי-יד אחרים שמצאתי בגניזה אני עוסק זה כמה שנים בההדרה מדעית של התרגום והפירוש. אופייני הוא ביותר, כי במחקרים על חכם זה ועל עבודתו הספרותית,¹⁶ נשתכח או נתעלם עיסוקו בתרגום ובפירוש של תוכחת רב סעדיה. היחיד הנדרש לכך, לבד מזולאי, הוא פרופ' שרגא אברמסון

12 תרגומי מקרא, כידוע, היו קיימים כבר דורות רבים לפניו. ראה: טובי תשנ"ד; טובי תשנ"ו. וראה מאמרה של מאירה פוליאק בקובץ הזה.

13 ראה: טובי תשמ"ב, א, עמ' 14-22. כידוע, הרמב"ם נשאל על תקינות המנהג לומר את שתי התפילות הללו בעמידה ולומר אחריהן קדיש, ואף ששלל מנהג זה, מביע הוא הערכה רבה כלפיהן. ראה: תשובות הרמב"ם, מהדורת י' בלאו, ב, ירושלים תש"ך, עמ' 366-370 ועמ' 490-491.

14 גויטיין, חברה, ב, עמ' 215.

15 זולאי תשכ"ד, עמ' קח-קי.

16 מרגליות 1898; סימון תשמ"ג; סימון 1983. ד"ר שמעון שטובר עוסק זה כמה שנים בחקר כתביו של ר' יצחק הספרדי.

המנוח.¹⁷ ר' יצחק הקדים לעבודתו הקדמה ארוכה בעלת עניין רב, שכן הוא עומד בה על דרכי עבודתו, הן בנוגע לתרגום והן בדבר הפירוש.¹⁸ מן ההקדמה עולה, כי ר' יצחק נחלץ לתרגם את התוכחה ולפרשה בשל היותה מקובלת ביותר על המתפללים בבית הכנסת, אלא הם לא יכלו להבינה כראוי. יצוין, שעל האהדה הגדולה שזכתה לה התוכחה יעידו גם ההעתיקות המרובות שנתרו ממנה בגניזה.

3. תרגום סדרת הרהיטים לכיפור 'ברכי נפשי' לרב סעדיה אף זו הייתה אהודה ביותר בקרב המתפללים בימי הביניים, כעדות ההעתיקות המרובות שלה, ועל כן זכתה אף היא לתרגום. המתרגם אינו ידוע ומן התרגום אינו ידוע אלא קטע אחד בלבד, תרגום הפיוט השלישי בסדרה (ENA 2916.3r-4v)

4. תרגום 'כתר מלכות' לר' שלמה אבן גבירול כתב-היד קטוע, והוא כולל את תרגום החלק השני של הפיוט. התרגום מילולי ועל-פי סוג הכתיבה הוא שייך ל'גניזה המאוחרת' (ENA 403.1a-10a)

5. תרגום 'ציון הלא תשאל' לר' יהודה הלוי שיר זה, שאמנם לא כתבו מחברו כשיר ליטורגי, נתקבל בכמה מנהגים כשיר ליטורגי של ממש, כגון במנהגי אשכנז שבהם הוא נאמר בתשעה באב כאחת הקינות. לא ייפלא אפוא שזכה לתרגומים ללשונות רבות, כולן לשונות אירופה, כפי שכבר עמד על כך חיים שירמן.¹⁹ ואולם מתברר כי תורגם גם לערבית ולאחרונה אף ראה אור הדפוס, על-פי כ"י ס"ט פטרבורג.²⁰ כ"י זה הוא קובץ קינות, להערכת לבדב מן המאה הי"ז. התרגום מדויק, כמעט מילה במילה, כתוב בערבית-היהודית הספרותית מימי הביניים, ואין בו אפיונים של לשון להגית. על כן נראה שיש להקדים את זמן חיבורו לזמן העתיקות. מסגנון הכתיבה והניקוד נראה שהמעתיק היה קראי תושב מצרים, ואף לבדב משער שהמתרגם היה חזן הקהילה הקראית במצרים או בירושלים.

ג. עיבודים ספרותיים

1. עיבוד ספרותי במבנה קצידה ערבית של המגילות שיר השירים, איכה וקהלת שם המתרגם אינו ידוע, ולעת עתה אף אין כל יסוד לומר שתרגומים אלו נעשו על-ידי אותו אדם, בייחוד מפני שלא הגיעו אלינו בכתיבת ידו של מעתיק אחד אלא של מעתיקים שונים (תרגום אסתר בשני קטעים משני מעתיקים שונים). מובן שהתרגומים

17 אברמסון 1975, עמ' 161.

18 לפרסום הקדמה זו ראה: טובי תשנ"ח.

19 שירמן תרצ"ט.

20 לבדב תשנ"ו.

אינם שלמים, אך מתרגום איכה נשתמרה רוב ההקדמה של המעתיק הכתובה בפרוזה חרוזה, שיש עניין להביאה בצירוף תרגום לעברית (כ"י אוקספורד Bodl. Ms. e 69):

פלד'אלך נדב אלנבי ירמיהו על' אלס' להד'א אלאמר אלעט'ים ואל[...]
אלג'סים בהד'ה אלכ'מסה אבואב אלמקולה באלטואב בלפט' אלעג'ב
אנבאהא, ועלי חרוף אבגדה בנאהא, ליסהל תעלמהא ותחפט'הא ותלאותהא
ודרסהא. פלמא ראית אלנבי צלי אללה עליה להד'א קאצדא, ועליה עאמדא,
אחדת'ת פי באבה פכ'רה, פען לי נט'מה שערא, מנט'ום אלקואפי ואלאבואב,
מחכם אלקואעד ואלאסבאב, מרתבה כ'מסה קצאיד מחכמאת, וגיעלת
אלאגראץ פיה מחצלאת, כאלאצל אלד'י קבל ד'לך בנאת, ואלתרת'יב אלד'י
בעדה רתבת, ליסהל חפט'הא עלי אלמתעלמין, וכ'ף דרסהא עלי אלנאט'רין,
ולם אצרף נפסי אלי ד'כר מעאניהא, ותפסיר אגראץ מא פיהא, לתקדם
אלעלמא פיה, ותצניפהם ללנאט'ר מא יכפיה, באלאבתדא(ת) הד'ה אלטריקה
אבתדא, ולם אסלך פיהא באחד אקתדא.

(התרגום: ועל כן קונן הנביא ירמיה עליו השלום על הדבר הנורא וה[...]
החמור הזה בחמשת הפרקים הללו האמורים בלבנים [מלשון אריח על גבי
לבנה], בלשון נפלאה ביטאם, ועל אותיות אבגד"ה בנאם, למען יקל לימודם
וזכירתם בעל-פה ואמירתם והעיון בהם. וכאשר ראיתי כי הנביא, תפילות
האל עליו, מתכוון לכך ושואף לזאת, פיארתי את פרקו, ועשיתי את חיבורו
שיר, חרוז בחרוזים ובפרקים, מדויק מבחינת יסודות [הדקדוק] וההברות,
חמש קצידות מסודרות מבוססות, ועשיתי את הדברים המכוונים בו שיהיו
מושגים, על-פי העיקרון שקודם לכן הצבתי, והסדר שבעקבותיו סידרתי,
למען הקל על המתלמדים את זכירתם בעל-פה, ולא יקשה על המעיינים
לימודם. ולא אמנע עצמי מלהזכיר את ענייניהם ומלבאר את מכווניהם, על-פי
מה שכבר הקדימו בהם החכמים וחיבורם למעין מה שיספיק לו, בהתחלה
בדרך זו, ולא אלך בעקבות אחד מהם.)

מאחר שבכוונתי להרחיב את הדיבור בשירים אלו במסגרת אחרת, אסתפק בזה בציון
העובדה שהשירים שקולים וכי התרגום הוא ספרותי במובהק ואין בו סממן כלשהו
של התרגומים המילוליים הידועים לנו מתחומים אחרים. בדרך כלל, היריעה
מורחבת, אם לצורך המבנה הספרותי ואם לצורך העניין, והמחבר מוסיף תכנים
שאינם מצויים בטקסט המקראי המקורי. החריזה היא מסוג אא בב, דהיינו, אַרְגִּיזָה
מְזוּגָה, שהיא חריזה המאפיינת ביותר את סוגת השיר הידועה בשם שְׁעַר תְּעִלְיִמי
(שירה לימודית).²¹

21 על סוג זה בשירה העברית ובשירה הערבית ראה: טובי תשנ"ה, עמ' 14–15.

2. תרגום האזהרות 'אתה הנחלת תורה לעמך' פיוט זה, שנשתמר במוסף שבועות (יום א') במנהג אשכנז, נראה שנתחבר בכבל במאה התשיעית, והיה נהוג לאמרו שם לפחות עד לימי רב סעדיה, כדבריו בסידורו (בתרגום י' יואל לעברית): 'ומצאתי שאנשי דורנו רגילים שיאמרו להם במוסף עיקרי תרי"ג המצות אשר צוה אותם ה' ית' את בני ישראל, בחיבור המתחיל אתה הנחלת'. רב סעדיה פסל את אמירת פיוט האזהרות הזה וחיבר לשם כך פיוטי אזהרות אחרים.²² ואמנם, עדות נוספת לנפוצותו של הפיוט הזה היא התרגום הערבי שנכתב לו בצורת קצידה ערבית שקולה. התרגום לא נשתמר בשלמותו, אך נשתמרו ממנו שלושה שרידים מן הגניזה, אחד מאוסף קויפמן שנדפס ושני קטעים מאוסף הגניזה בפילדלפיה שעדיין לא ראו אור.²³ להלן כמה מתכונות התרגום, על-פי מיונו של האן (עמ' 72–74):

- (א) התרגום בנוי שמונה שירים, כל אחד בחריזה אחידה, במשקל המרובה;
 (ב) התרגום אינו מילולי אלא פאראפראזה מורחבת עד כדי יותר מכפליים למקור העברי, ועל-ידי כך הפך לפירוש;
 (ג) לשון התרגום מעורבת לשון קלאסית ולשון וילגארית. הכתיב, שאולי בא מידי המחבר עצמו, משקף במקרים רבים כתיב פונטי.

3. משלי חנניה הלוי הבבלי

אחת הסוגות השכיחות ביותר בספרות הערבית היא ספרות המשל המחורזת, ואף הספרות העברית הלכה בעקבותיה, בחיבור ספרי משלים שקולים וחרוזים, החל בבן משלי לשמואל הנגיד וכלה בשקל הקודש ליוסף קמחי. מקורות ספרות המשל העברית היו בעיקרם מן הספרות הערבית, שהיא עצמה נטלה רבות מספרות החכמה הקדומה — של הודו, של יוון וכיוצא בזה. והנה נמצא בגניזה חיבור משלים מסוג אחר, והוא עיבוד פסוקים הנטולים מספרות החכמה המקראית, בעיקר משלי ותהילים. עיבוד זה הנעשה על דרך ההרחבה ובחריזה, בוודאי אינו תרגום מילולי. הטקסט אינו שקול, וכמובן, כל משל חרוז בחריזה משלו. מספר הטורים החוזרים אינו קבוע, בין שניים לארבעה. החיבור לא הגיע בשלמותו. בידי שני קטעים. האחד גדול ובו סוף החיבור, ובשני רק דף השער. אפשר שההעתקה הראשונה היא מאת המחבר עצמו. וזה נוסח השער בצירוף תרגום לעברית (ENA 4037.4a):

בשם יי אל עולם

הד'א מא ענא בג'מעא אלעבד אלפקיר אלטאלב רחמה' אללה תע' וענאיתה,
 חנניה בן יהונתן בן שר שלום בן מבשר בן סעדיה בן יוסף הלוי אלמערוף
 באבן אלראזי. פאנט'ר יא איהא אלנאט'ר אלי מא פיה מן אלאסראר אלכ'פיה

22 סעדיה תש"א, עמ' קנו.

23 לפרסום הקטע מאוסף קויפמן ראה: האן תש"ט.

ואלמעאני אלג'ליה ואלאלפאט' אלמנטיקיה ואלאמור אלחכמיה ואלכלמאת אלנבויה ואלשרוח אלשרעיה ואלתאוילאת אלפלספיה ואלתנביהאת אלעקליה ואלאשאראת אלעלויה ואלכ'טב אלדביה ואלעלום אלריאצ'יה ואלאחכאם אלטביעיה. כתוב הלא אלוה גובה שמים וראה ראש כוכבים כי רמו, מערב ען ד'לך [אל]א אן אללה יערף מן שמך' אלסמא ואנט'ר אלי אעלי אלכואכב מא ארפעאה. כאן פיה כלמה' מצ'אעפה [...] גובה שמים, ומה הוא גובה שמים? פנקול הי הד'ה אלסבעה אפלאך, ומה הוא ראש כוכבים פהו אלפלך אלעלי אעני פלך אלברוג' פג'מיעהא תדלנא עלי וג'דאן אלכ'אלק עז וג'ל במשהאדתנא להא כקו' השמים מספרים כבוד אל, מערב ען ד'לך אלסמא תתקץ ג'לאל אלטאיך ומא צנעת ידיה אי קדרתה יכ'בר [...] אלחג'אב. פהד'ה אלקצץ אתי ד'כרהא פי קו' השמים מספרים ליס הו בנטק דלאלה כמה בין אין אומר ואין דברים בל במשהאדתנא [...] א'ללה אלואצ'חה ואקאמת [...] (התרגום): זה אשר עסק בקיבוצו העבד העני המבקש רחמי האל יתעלה והשגחתו, חנניה וכו', הידוע בשם אבן ארלאזי. התבונן אתה המתבונן בסודות הנסתרים שיש בו, והעניינים הרמים, וביטויי ההגות, ודברי החכמה, ולשונות הנבואה, וביאורי ההלכה, והפירושים האלגוריים הפילוסופיים, ואזהרות השכל, וההוראות העילאיות, ודרשות המוסר, ומדעי התרגול, וחכמות הטבע. כתוב [איוב כב, יב], 'הלא אלוה גובה שמים וראה ראש כוכבים כי רמו', נוסחו בערבית: [הל]א האל יוכר מגובה השמים והתבונן אל העליונים שבכוכבים מה גובהם. יש בו תיבה כפולה [...] גובה שמים, ומה הוא גובה שמים? ואנו אומרים כי הם שבעת הגלגלים הללו, ומה הוא ראש כוכבים? הרי הוא הגלגל העליון, כלומר, גלגל המזלות וכולם מורים על מציאות הבורא יתעלה ויתרומם בראייתנו אותם, כאמרו [תהילים יט, א] 'השמים מספרים כבוד אל', נוסחו בערבית: השמים מספרים את מעלת הכול-יכול ואשר עשו ידיו, כלומר, כוחו, מגיד הרקיע, כלומר, המסך. וסיפורים אלו אשר הזכירם באמרו השמים מספרים אינם בדיבור שיש לו משמעות כפי שביאר 'אין אומר ואין דברים' אלא בראייתנו [...] האל הגלויים (העמדת [...])

נראה שבהעתקה זו נפל שיבוש בשם המחבר ובכינויו, שכן בסיום החיבור בהעתקה האחרת, נרשם כך (ENA 4038.22r):

הד'א מא עני בנט'מה וג'מעח חסב קותה וטאקתה חנניה הלוי הבבלי בן סעדיה הלוי בן שר שלום בן מבשר בן סעדיה בן יוסף בן יהונתן אלליואני אלעראקי. ואנא אנאשד באללה עז וג'ל רב אלעאלמין קאסמא" ומחלפא" למן אטלע עלי תאליפי הד'א או נסכ'ה או כתבה לנפסה או לגירה באנה ינסבה אלי צאחבה ומצנפה ונאט'מה ומולפה חנניה הבבלי [...]

(התרגום: זה אשר עסק בסידורו ובקיבוצו על-פי כוחו ויכולתו חנניה הלוי הבבלי בן סעדיה הלוי בן שר שלום בן מבשר בן סעדיה בן יוסף בן יהונתן הלוי הבבלי. ואני עותר לפני האל, יתגדל ויתעלה אדון העולמים, משביע ומְאַלֵּה את מי שלומד בחיבורי זה או העתיקו או קָתְבוּ לעצמו או לזולתו, שִׁיחֲסוּהוּ אל בעליו ומחברו ומסדרו וכותבו חנניה הבבלי [...])

אין בידי שום פרטים אחרים בנוגע למחבר ולזמנו, אבל יש להניח על-פי כינויו שמוצאו מבבל וכי חי בקהילה שמחוצה לה, אפשר במצרים. גם הכינוי אבן אלראזי הרומז לעיר ריי שבצפון פרס, יכול ללמד על מוצאו המזרחי.

ד. תרגומי תפילות לערבית

בכל הסידורים ומחזורי התפילה הידועים לנו מאז ראשית התפילה עד ימי הביניים, לא ניתרגם נוסח הקבע של התפילה, לבד מאשר בקרב הקהילות ההלניסטיות במצרים, ולפי מיטב ידיעתי לא נשתמרו קטעים מן התרגומים היווניים, גם אם אמנם היו בנמצא. גם מאז החלו חכמי ישראל שבבבל הגאונים — נטרונאי, עמרם וסעדיה — לערוך את סדרי התפילה, שימשו הלשונות המדוברות — ארמית וערבית — כקטעי קישור והסבר בין התפילות של נוסח הקבע והפיוטים. והנה נשתמרה בגניזה תעודה חשובה, מן המחצית השנייה של המאה העשירית, שלהערכת ששון סומך ומרק כהן שְפָרְסְמוּהָ²⁴ יש לקבוע את גבולותיה הכרונולוגיים בין השנים 979–991. בתעודה זו מספר אדם עלום-שם, שהשתתף במג'לס (מפגש חברתי-ספרותי) בחוגו של השר היהודי שהתאסלם בח'ליפות הפאטמית במצרים, יעקוב בן יוסף 'פֶלֶס, כי זה הציג לפניו תרגום ערבי של סידור התפילות היהודי הכתוב באותיות ערביות. סומך וכהן משערים שהמכוון לסידור רב סעדיה, דבר שאני מפקפק בו, אבל אין הדבר חשוב לענייננו. על-כל-פנים הקטעים שְפָרְסְמוּ סומך וכהן כוללים ארבעה דפים בלבד ואין בהם אלא חלק מהקדמת הסידור המתורגם, פרי עטו של המתרגם עצמו, אך מן התרגום לא נודע דבר. ואולם כל המצוי אצל דפי הגניזה יודע כי ברבים מהם מצוי תרגום של תפילות הקבע לערבית. במהלך עבודתי בגניזה קיבצתי לא מעט קטעים מן התרגומים הללו, אך מאחר שחקירתם מצויה בעיצומה, לא אוכל לומר אלא דברים ראשוניים שראויים לאימות נוסף.

(א) התרגום כולל את כל קטעי תפילות החובה, של ימות החול ושל השבתות והמועדים;

(ב) נראה שאין מדובר בתרגום אחד, אלא היו כמה תרגומים;

(ג) יש שהתרגום בא בצד המקור העברי, ויש שהוא בא בלעדיו. אך גם

- כאשר המקור העברי נעתק אין זְהוּת בין נוסח המקור לבין התרגום ;
(ד) התרגום ספרותי בעיקרו ואינו מילולי, ומכאן שהוא שומר, בדרך כלל, על המבנה התחבירי הערבי ואינו נצמד אל התחביר העברי ;
(ה) התרגום של קטעי המקרא, כגון קריאת שמע, אינו לקוח מתרגום רב סעדיה, אלא הוא תרגום מילולי צמוד למקור העברי.²⁵

אין בידי כל עדות המלמדת שאמנם נאמר בבית הכנסת התרגום הערבי של תפילות החובה או של קטעי המקרא הכלולים בסדר התפילה המקובל, כגון פסוקי דזמרה. גם מתקופות מאוחרות יותר, עד לימינו, בקהילות המזרח וצפון-אפריקה, אין בידינו עדות כזו, אף כי במהלך מאה וחמישים השנים האחרונות נדפסו בצפון-אפריקה ובהודו תרגומים ערביים של כל התפילות, ובכתב-יד מתימן נמצאו לפחות שלושה נוסחים שונים של תרגומי תפילת העמידה ליום חול.²⁶ כמובן, יש מקום לבדוק את הקשר בין התרגומים מימי הביניים לבין התרגומים החדשים.

ה. פירושי פיוטים

ענף זה של פרשנות התפתח בספרות ישראל במידה רבה באשכנז ובצרפת מן המאה האחת-עשרה ואילך, בעיקר פרשנות לפיוטי ר' אלעזר הקלירי. ואולם גם בארצות האסלאם נתחברו בימי הביניים פירושים לפיוטים, אם כי בקיקף קטן בהרבה.

1. פירושים לתוכחה 'אם לפי כְּחָף' לרב סעדיה
פירוש זה לר' יצחק בן שמואל הספרדי נזכר לעיל בסעיף על התרגומים. יצוין כי נתחבר לתוכחה פירוש אנונימי נוסף בערבית-יהודית, בעל מגמה פילוסופית מעמיקה, שממנו נודע לי רק קטע אחד, אם כי ארוך למדי (ENA 2593.2r-9v).

2. פירוש לפיוטי יחזקאל אלדנורי סגי נהור, ובכללם הפיוט 'את ערובת היננים קָחו לי לוקחי ערבות'

פייטן זה, יחזקאל הכהן, הידוע מפיוטים רבים שלו שנשתמרו בגניזה, חי בבבל במאה האחת-עשרה.²⁷ נראה לי שהמפרש הוא הפייטן עצמו.

25 דוגמה לקטע מתרגום קריאת שמע שאינו של רב סעדיה נביא להלן בנספח.

26 על שימוש מוגבל בערבית בקהילות צפון-אפריקה במסגרת קינות לתשעה באב ובתרגום מורחב של עשרת הדיברות לערבית המיוחס לרב סעדיה גאון ראה: טובי תשנ"א-א; על תרגומי תפילת העמידה בתימן ראה: קאפח תשי"ז; רצהבי תשי"ז. וראה להלן בנספח.

27 פיוטיו מופיעים הרבה בדפי הגניזה, אף כי למיטב ידיעתי לא נידונו עד היום במחקר כלשהו. נראה ששימש גם כחזן בבית הכנסת של רב האי גאון, שכן זה חתם מפיוטיו גם בשמו, כפי שנהג לגבי חזנים אחרים. ראה עליו: זולאי תרצ"ט.

3. פירוש אזהרות ר' שלמה אבן גבירול לשבועות 'שמור לבי מענה' לר' ישראל בן יוסף בן ישראל המחבר ידוע גם בשם ישראל הישראלי ופעל בטולדו במחצית הראשונה של המאה הארבע-עשרה.²⁸ בשני דפים בוודדים שנשרדו מן החיבור בא הפירוש לשני בתים מן האזהרות וכן דברי הסיום של המתרגם בערבית במבנה של שיר בחריזת אא בב. הפירוש רחב ביותר, ועיקרו הלכתי-פילוסופי.²⁹

1. סיכום

כל סיכום ומסקנה שנעזו להביא בזה לא יהיו אלא דברים חלקיים הראויים להשלמה ולבדיקה מחודשת על סמך חקירה יותר מקיפה ומדוקדקת. על-כל-פנים נראה, שענף היצירה היהודית בערבית בתחומי הליטורגיה והספרות היפה היה מגוון ונרחב הרבה יותר מן הידוע לנו כיום, ואין כל ספק שבדיקה מחודשת של אוספי הגניזה השונים תרחיב את ידיעותינו בעניין זה. חלק גדול מיצירה זו היה מכוון לסייע בידי יהודי המזרח, בעיקר בקהילות מצרים, להבין את הטקסטים הליטורגיים העבריים, כגון תפילות הקבע ופיוטים שקנו מעמד של כבוד, כפיוטי רב סעדיה ושלמה אבן גבירול שקנו להם שביתה בסדר הליטורגי של יהודי המזרח בימי הביניים. לאותו צורך נכתבו גם הפירושים לפיוטים מן הסוג הנזכר. אולם בצד אלו נתחברו יצירות ערביות שנועדו למשכילים היהודים בארצות המזרח שהיו אמונים על הספרות הערבית-המוסלמית, כגון העיבודים הפואטיים של המגילות ומשלי חנניה. ומסקנה לשונית חשובה ביותר, המעידה על קהל-היעד ועל התקופה: כל הספרות הזאת נכתבה בלשון הערבית-היהודית הבינונית ולא בלשון הדיאלקטית, בניגוד לסוגים אחרים שמן המאה הארבע-עשרה ואילך שנכתבו בלשון הלהגית למען קהל-יעד רחב יותר שהיכרותו והבנתו את הערבית-היהודית הבינונית היו קלושות ולקויות.

כל העדויות שהבאנו לעיל (למעט אחת) ועל-פיהן הסקנו את אשר הסקנו, לקוחות מן הגניזה בקאהיר, ומטבע הדברים עיקרן נוגע לקהילות היהודיות במצרים. ואולם עדויות מקבילות יש בידינו גם מקהילות אחרות, כגון תרגום ערבי של 'סדר רחמין' ליום כיפור שנשתמר בכתב-יד בבלי מאוחר יחסית,³⁰ וכן תרגום ערבי של

28 תודתי מקרב לב נתונה למר נחם אילן ממכון בן-צבי, ירושלים, על שהואיל בטובו ובזמנתו להודיעני פרטים רבים חשובים על אישיות זו שבה הוא דן בהרחבה בעבודתו לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה.

29 לפרסום שני הדפים ראה: אלוני 1976, עמ' מ-מד.

30 סדר עקידת יצחק, בגדאד תרצ"ו. עד הדור האחרון נהגו לאמרו יחיד סגולה באחד מבתי הכנסת בבגדאד (צלאת פרח), ואף נכלל בסידור התפילה 'זכרון טוב' לראש השנה במנהג בגדאד, ליורנו תרצ"ה, בסופו, כקונטרס נפרד. וראה: אסף תרפ"ו; ששון תרפ"ו.

קריאת שמע של ערבית וברכותיה בכתב־יד מתימן.³¹ בוודאי חשיבות גדולה טמונה בעדויות העולות מן הגניזה, ברם ברור הוא שאת מלוא משמעותן נוכל לקבוע רק על סמך הקבלה לעדויות ממקורות אחרים.

נספח

להלן נביא העתקת שני כתב־יד: האחד מן הגניזה ובו תרגום (לא שלם) של קריאת שמע והברכה שלפניה בתפילת היוצר בשחרית, והשני מתימן ובו תרגום (לא שלם) של קריאת שמע ושל הברכות שלפניה ושלאחריה בתפילת ערבית. כמו כן הובא תרגום חוזר של הערבית־היהודית לעברית. אין בכוונתי להיכנס בזה לעובי הקורה של שיטת התרגומים, שכן הדבר ראוי להיעשות על סמך טקסטים מקיפים הרבה יותר; אלא שעיון במה שלפנינו מלמד, כי גם בתרגומים 'תמימים' ופשוטים לכאורה של קטעים ליטורגיים, תפילה או פסוקי מקרא, יש עניין רב מבחינת נוסח התפילה, מבחינת פרשנות הטקסט הליטורגי והמקראי, ובוודאי מבחינת הלשון והלהגים. כך למשל עולה בבירור, כי שעה שבקטע מן הגניזה — מסתמא מוצאו ממצרים בימי הביניים — התרגום הערבי־היהודי צמוד יותר ללשון המקור העברי ולשונו פשוטה, הרי בקטע שמוצאו מתימן ניכר היטב הלהג הערבי־היהודי התימני מחד גיסא, ומאידך גיסא הוא עצמאי יותר מבחינת צמידותו למקור העברי. כמה מן ה'סיוטות' הללו, כלומר, תרגום ענייני ולא מילולי, צוינו בהערות. הקטע מן הגניזה הושווה לנוסח התפילה של הרמב"ם במשנה תורה, ספר אהבה, מהדורת גולדשמידט תשי"ח ומהדורת קאפח תשמ"ה, שהוא מסתמא היה אחד הנוסחים המקובלים, ואולי הנוסח הפשוט במצרים בתקופת הגניזה; הקטע התימני הושווה עם נוסח תימן הפשוט כפי שהוא בתכלאל קדמונים. עוד מתברר, כי תרגום שלוש הפרשיות של קריאת שמע אינו זהה לתרגום רב סעדיה, דבר שכותב טורים אלו יכול להעיד גם על תרגום פסוקי מקרא אחרים המובאים בתוך שרידים נוספים של תרגומי התפילה שנשתמרו בגניזה. כמוכן, דבר זה כשלעצמו מחייב בירור מעמיק ונרחב.

א. תרגום קריאת שמע וברכותיה (שחרית) מן הגניזה

(כ"י ENA 2443.17r-17v)

התרגום העברי

המקור בערבית-יהודית

חשיבותנו³² והושיענו למען שמך, כך בטחנו אל תבישנו³³ ובשמך חסינו לא נְכַלֵּם ולא נְכַשֵּׁל עד עולמי עד כי אתה אבינו אלהינו³⁴ נגילה ונשמחה בישועתך ואל תרחיקנו מרחמיך לעולם ולנצח³⁵ כי בנו בחרת מכל עם ולשון וקרבתנו לשמך³⁶ כדי שנשבחך ונִיחַדְךָ ונאהב את שמך.³⁷ ברוך אתה יי אשר בחרת בעמך ישראל.³⁸ אמן

שמע ישראל והאזן³⁹ כי יי אלהינו אל אחד: ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד: ואהבת את יי אלהיך בכל לבבך וכל נפשך ובכל עצמתך:⁴⁰ והיו הדברים האלה אשר אנכי מצַוֶּךָ אותם⁴¹ היום על לבבך: וספר אותם לבניך וידברו⁴² בסבבתך בביתך ובכלכתך בדרך ובשבכך ובקומך: וקשרתם לאות על ידך⁴³ והיו

שאננא וגית'נא בסבב אסמך עליך אתכלנא לא תכ'יבנא ובאסמך אסתכננא לא נכ'ג'ל ולא נעתר אלי אלאבד לאנך את אבונא אלאהנא נסר ונפרח במגות'תך ולא תכ'לינא מן רחמתך ללגאיה סרמא אן את אכ'תרתנא מן כל שעב ולסאן וקרבתנא אלי אסמך לנמדחך ונוחדך ונחב אסמך תבארכת את יא רב אלד'י אכ'תרת שעבך אס<ראיל> ת'אבת שמע. סמע [!] אס<ראיל> ואנצת אן אללה רבנא אלאה ואחד תבארך אסם וקאר ממלכתה ללאבד ואלדהו וחב אללה רבך בכל קלבך וכל נפסך וכל ג'דך ותכוון הד'ה אלכלמאת אלד'י אנא אוציך בהא אליום עלי קלבך ואחכיהא לבניך ויתכלמו בהא פי ג'לוסך פי ביתך ופי מצ'יך פי אלטריק ופי אנצ'ג'אעך

32 רמב"ם: קרננו.

33 רמב"ם: לא נבוש.

34 רמב"ם: מלכנו.

35 ואל ... ולנצח, רמב"ם: רחמיך יי אלהינו וחסדיך אל יעזבונו נצח סלה ועד. יושם אל לב, כי לא הביא כלל תרגום המשפט הבא כאן במקור העברי: והבא עלינו ברכה ושלוש מארבע כנפות הארץ והויליכנו מהרה קוממיות לארצנו.

36 רמב"ם: לשמך הגדול.

37 רמב"ם: להודות לך וליחדך ולרוממך ולאהבה את שמך.

38 רמב"ם: הבוחר בעמו בישראל באהבה.

39 כפל תרגום למילה 'שמע' במקור העברי. לתופעת כפל התרגום בתרגומי המקרא הערביים-היהודיים הקדומים ראה: טובי תשנ"ד, עמ' 98-99; טובי תשנ"ו, עמ' 498-499.

40 במקור העברי: מְאֵדָךְ. וכן תרגם בקטע התימני המובא להלן.

41 תיבה זו אין לה מקבילה במקור העברי ונראה שנתחייבה מצד הסגנון הערבי.

42 במקור העברי: ודברת.

43 במקור העברי: ידיך (לשון רבים).

לפרסום⁴⁴ בין עיניך: וכתבתם על פתחי ביתך ומקומך: והיה אם שמוע תשמעו אל מצותי אשר אנכי מצוה אתכם אותם⁴⁵ היום לאהבה את יי אלהיכם ולעבדו בכל לבבכם ובכל נפשכם: ונתתי מטר ארצכם בעתו יורה ומלקוש⁴⁶ ואספת דגנך ותירושך [ויצהרך]:⁴⁷ ונתתי עשב בשדך לבהמותיך⁴⁸ ואכלת ושבעת:

וקואמך ואעקדהא איה עלי ידך ותכון מנשורה בין עיניך ואכתבהא עלי פתוח ביתך ומחלך ויכון אן סמעתו סאמעא לוצאיאי אלדיי אנא אוציכם בהא אליום לתחבו אללה רבכם ותעבדוה בכל קלובכם וכל אנפסכם ואגי'על מטר ארצכם פי וקתה אלסמי ולקיס ותצם דגנך וברך ועצירך ואגי'על עשב צי'אעך לבהאימך ותאכל ותשב

ב. תרגום קריאת שמע וברכותיה (ערבית) מתימן

(כ"י מכון בן-צבי 3306)⁴⁹

התרגום

המקור

זה בערבית קרית שמע וברכותיה ברכו את יי המבורך: ברוך יי המבורך לעולם ועד: ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם, אשר בדברו מעריב הערבים,⁵⁰ בחכמה פותח השערים, בתבונה משנה העתים, מחליף את הזמנים, מסדר את הכוכבים, במשמרותיהם ברקיע השמים⁵¹ כרצונו, בורא את היום והלילה, גולל האור מפני החושך והחושך מפני האור, מעביר היום ומביא הלילה, ומבדיל אשר בין היום

[א] הד'א ערבי קרית שמע וברכותיה בארכו ד'ו אללה אלמבארך: תבארך אללה אלמבארך אלא אלדהר: מבארך אנת אללה רבנא מאלך אלעאלם, אלדיי בכלאמה מגרב אלגרוובין, בחכמה פאתח אלאבואב, בפהם מכ'אלף אלאוקאת, מבדל ד'ו אלאזמאן, מרצף ד'ו אלכראכב, במחאפצתהן פי ג'לד אלסמא כרצ'איה, כ'אלק אליום ואלליל, עאטף אלצ'ו מן קבאל אלצל'אם, ואלצל'אם מן אלצ'ו, [ב] מסייר אליום

44 בתרגום הערבי 'מנשורה', כתרגום רב סעדיה.

45 ראה לעיל, הערה 41.

46 בתרגום הערבי 'אלסמי ולקיס', ואף הן כתרגום רב סעדיה.

47 בתרגום הערבי 'דגנך וברך ועצירך', ונראה שנפל שיבוש בעתקה, לפי ש'דגנך' אינה תרגום אלא מן המקור העברי, ואילו 'ויצהרך' לא תורגמה כלל.

48 במקור העברי: עשב בשדך לבהמתך.

49 לתיאורו ראה: טובי תשמ"ב-ב, א, עמ' 143, סימן 229.

50 הוספת ה"א הידיעה לעומת המקור העברי בתיבה זו, מתחייבת מן הסגנון הערבי, וכן להלן בסמוך: השערים, העתים, הלילה וכו'.

51 תוספת המילה 'השמים' ביחס למקור העברי נובעת מכך שהמילה 'ג'לד' שבה תרגם 'רקיע' אינה מספיקה לכך.

ומדי אלליל, ומפצל מא בין אליום אלא אנללילין, אללה ד'ו אלכראם אסמה מקדס אסראיל, תבארך את אללה מגרב אלגרוכין:

מחבת אלדהר קומך אסראיל אחבית, תוראת ורסום ואדיאן וקואנין את עלמתהם, לאג'ל ד'אך יא אללה רבנא בניאמנא וקומתנא נצלי בקואנין ר'צאך, ונפרח ונתג'לל בכלאם תוראתך אלא אלדהר, לאנהן חיוותנא ואטואל איאמנא, ובהן נדרס אליום ואלליל, ומחבתך לא תכ'לץ מננא אלא אלדהר, לאנהא תאג' ראסנא ופכ'רתנא, תבארך [א2] את אללה מחב קומה אסראיל]:

אסמע אסראניל אללה רבנא אללה] ואחד: מבארך אסם [...] אלא אלדהר: ואחבב ד'ינו אללה אלאהך] בכל קלבך ובכל נפסך ובכל ג'דן:] ויכונין הולאי אלאלפאץ אלד'י אנא אמרך אליום עלא קלבך: ותחדהן לאולאדך ותתכלם בהן, בג'לוסך פי ביתך ובסירתך אלטריק, ופי ניאמך ופי קומתך: ותחקהן לעלאמה פי ידך, ויכונין לתרציף בין עיונך: ואכתבהן עלא לואלי ביתך ופי אבואבך:

ובין הלילה,⁵² יי בעל הנכבדים⁵³ שמו קדוש ישראל, ברוך אתה יי מעריב הערבים:

אהבת עולם עמך ישראל אהבת, תורה ומצות וחוקים⁵⁴ ומשפטים אתה אותם למדת, על כן יי אלהינו בשכבנו ובקומנו נתפלל⁵⁵ בחוקי רצונך, ונשמח ונתפאר⁵⁶ בדברי תורתך לעולם ועד, כי הם חיינו ואורך ימינו, ובהם נלמד יומם ולילה, ואהבתך לא תסור ממנו לעולם ועד, כי היא עטרת ראשנו ותפארתנו, ברוך אתה יי אוהב עמו ישראל:

שמע ישראל יי אלהינו יי אחד: ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד: ואהבת את יי בכל לבבך ובכל נפשך ובכל עצמתך: והיו הדברים האלה אשר אנכי מצוך היום על לבבך: ושננתם לבניך⁵⁷ ודברת בם בשבתך בביתך ובלכתך בדרך ובשכבך ובקומך: וקשרתם⁵⁸ לאות על ידך והיו ערוכים⁵⁹ בין עיניך: וכתבתם על מזוזות⁶⁰ ביתך ובשעריך:

52 תכלאל קדמונים (להלן: תכלאל): ומבדיל בין יום ללילה.

53 תכלאל: יי צבאות, ונראה שהוא מפרשו על צבא המלאכים שבשמים.

54 תוספת ו"ו החיבור שאינה במקור העברי מתחייבת מן הסגנון הערבי.

55 תכלאל: נשיח.

56 תכלאל: ונעלו.

57 בתרגום הערבי 'ותחדהן', מן השורש הערבי 'חדד' שעניינו לחדד, על-פי המקור העברי שהוא מן השורש 'שנן', כמשמעותו בדברים לב, מא: אם שנותי ברק חרבי.

58 בתרגום הערבי 'ותחקהן'. משמעות השורש 'חקד' בבניין הראשון בלהג הערבי-התימני (פיאמנטה 1990–1991, עמ' 101) היא 'לזכור', ואילו 'מחקד' פירושו צרור עור וכו קמיעין וכיוצא בהם הנתלה על צוואר התינוק לשמרו מעין הרע.

59 בתרגום הערבי 'תרציף'. מן השורש 'רצף' בבניין השני שבערבית-התימנית עניינו לסדר, לערוך. ראה: פיאמנטה 1990–1991, עמ' 183.

60 בתרגום הערבי 'לואלי', ראה: פיאמנטה 1990–1991, עמ' 443.

והיה [...] ולעבדו ככל לבבכם ובכל נפשותיכם: ⁶¹ [ונתתי מטר ארצכם בעתותיו] ⁶² שפע גשמים בארבע כנפות הארץ ⁶³ ואספת דגנך ותירושך ויצהרך: ונתתי עשב ⁶⁴ בגנך לבקרך ⁶⁵ ואכלת ושבעת: יהא חששכם בכם פן יגאה ⁶⁶ לבבכם וסרתם ועבדתם אלהים אחרים והשתחיתם להם: וחרה אף יי בכם ועצר את השמים ולא יבוא ⁶⁷ מטר והאדמה לא תתן את יכולה ואבדתם [...] [על] לבבכם ועל נפשכם וקשרתם אותם לאות על ידניכם והיו ערוכים בין עיניכם: [...] את בניכם לדבר בם בשבתך ב[כיתך] ובלכתך בדרך ובשכבך ובקומך: וכתבתם על מזוזות ביתך ובשעריך:

למען יאריכו ימיכם וימי בניכם על האדמה אשר נשבע יי לאבותיכם לתת אותה ⁶⁸ להם כימי השמים על הארץ:

ויאמר יי אל משה לאמר: דבר אל בני ישראל ואמרת אליהם, ועשו להם [...] יציעית [...] כל מצות יי [...] בעצמן, ⁶⁹ ולא [...] אחרי לבבכם ואחרי עיניכם אשר אתם זונים אחריהם: למען תזכרו:

[כב] וכאן [...] ולתעבדוהו [בכל קלובכם ובכל נפוסכם: ושא [...] ארצכם פי אוקאתה גזר [אלאמ]טאר פי ארבעת אקטאר אלדניא, ותלף ברך ושראבך ודהנך: ואדי ירקאן פי כסתאנך לקראשך, ותאכל ותשבע: יכון מחד'ורכם מן אן תטגא קלובכם, ותזילו ותעבדו אלאהאת אכ'אראת ותסג'דו להן: וישתד גצב אללה פייכם, ויקטע עלא אלסמא ולא יגי מטר, ואלארץ מא תדי ת'מרהא, [א3] ותכ'לון [...] [עלי] קלובכם ועלי נפוסכם ותחקדוהן] עלאמה עלא אידניכם ויכונין] לתרציפאת בין עיונכם: [...] עיאלכם יתכלמו בהן, בג'לוסך פי [ביתך] ובסירתך אלטריק, ופי ניאמך ופי קומתך: ואכתבהן עלא לואלי ביתך ופי אבואבך: לאג'ל יטוולין איאמכם ואיאם עיאלכם, עלא אלארץ אלדי אקסם אללה לאבאיכם לידיהא להם, כאיאם אלסמא עלא אלארץ:

וקאל אללה למוסא תכלימא: כלם בני אסראיל וקל להם, ויג'עלו [כ3] להם [...] הדב [...] ג'מיע תואצי אללה [...] בד'אתהן, ולא [...] בעד קלובכם ובעד עיונכם, אלדי אתם טאג'יין בעדהן:

61 במקור העברי: נפשכם (ביחיד).

62 במקור העברי: בעתו (ביחיד).

63 במקור העברי: יורה ומלקוש.

64 בתרגום הערבי 'ירקאן', שברגיל משמעותה כימשון, מחלת צמחים. ואולי צ'ל 'ורקאן' במשמעות של עלים.

65 במקור העברי: בשדך לבהמתך. 'קראש' שבתרגום הערבי משמעה 'בקר' בלהג הערבי-התימני. ראה: פיאמנטה 1990–1991, עמ' 393.

66 במקור העברי: השמרו לכם פן יפתה לבבכם.

67 במקור העברי: יהיה.

68 ראה לעיל, הערה 41.

69 נראה שתיבה זו היא תרגום 'אותם' שבמקור העברי.

ועשיתם את כל מצותי והייתם קדושים
לאלהיכם: אני יי אלהיכם אשר הוצאתי
אתכם מארץ מצרים להיות לכם לאלהים
אני יי אלהיכם:

אמת, יי אלהיכם אמת ונכון⁷⁰ כל זאת
קיים אותם⁷¹ עלינו כי הוא יי [...] נקמה
רבה⁷² [בפרעה] [...] ומופתים באדמות⁷³
בני [...] המכה בעברתו את בכורי
ה[מצרים]⁷⁴ ויוציא את בני⁷⁵ ישראל
מתוכם [...] לעולם, המולכים⁷⁶ בין גזרי
ים סוף ואת רודפיהם ואת שונאיהם
באבדון הים טבעם,⁷⁷ ראו הבנים את
גבורתו, הודו ושפחו [...] לעולם [...]
בנבואה⁷⁸ יי בעל הנכבדים [...] שמו
קדוש ישראל ברוך אתה יי גאל ישראל:

השכיבנו יי אלהינו לשלום והעמידנו
מלכנו לחיים ולשלום ופרוש עלינו סוכת
שלומך ועוץ לנו עצה⁸⁰ טובה מ[...]
אלהינו⁸¹ [...] רע ומפחד הלילה [...]

לאגיל תד'כרו ותפעלו ג'מיע וצאיאי,
ותכונו מקדסין לרכבם: אנא אללה
רכבם, אלדיי אכ'רג'תכם מן בלד מצר,
לאכון לכם אלאהא, אנא אללה רכבם:
נעם, אללה רכבם נעם וצחח ג'מיע
ד'אלך את'בתהן לנא, לאן הו [א4] אללה
[...] אלן [...] מ[...] אלמפ[...] ג'מאלת
אנתקאן פי פרעה [...] ובראהין באראצי
אולאד [...] אצרב בשדתה אבכאר
אל[מצריין] ואכ'רג' בני אסראיל מן
וצטהם [...] אלא אלדהר, אלמכ'טיהם
בין אשקאק בחר אלקלום וד'ו
אלמכלבהם ואלדיי בגצוהם פי תואהי
אלבחר אגרקאם, נצרו אלולאד
ג'ברוותה, אחמדוה [ב4] וסבחו [...] אלא
אלדהר [...] פי אלנבווה אללה ד'ו
אלכראם [...] גנא אסמה קדוס אסראיל
[מבארך] אנת אללה מכ'ארג' אסראיל:
אנמינא⁷⁹ יא אללה רבנא עלא אלסלאמה,
וקימנא יא מלכנא עלא אלחיאה
ואלסלאמה, וצלל עלינא צלאל סלאמתך
ותנצחנא במשורה טייבה [א5] מן [...] נא

70 תכלאל: אמונה.

71 ראה לעיל, הערה 41.

72 תכלאל: נקמה.

73 תכלאל: באדמת (ביחיד).

74 תכלאל: כל בכורי מצרים.

75 אין לה מקבילה בתכלאל.

76 תכלאל: המעביר בניו.

77 במקור: בתהומות טיבע.

78 ראה לעיל, הערה 75.

79 בלהג הערבית-התימני (פיאמנטה 1990–1991, עמ' 498) השורש 'נמי' בבניין השני במשמעות של נענוע עריסת התינוק ושירה לשם הרדמתו. ואולי צ"ל 'אנימא' מן השורש 'נום' בבניין הרביעי, ובמשמעות הביאנו לידי תנומה.

80 תכלאל: ותקננו בעצה.

81 למילים 'יי אלהינו' אין מקבילה בתכלאל.

יא אללה רבנא [...] ש[ר]ה ומן מ'כ'אפתי
 אלליל [...] מחרש עלינא מן תג'אהנא
 [...] ואחפן' כ'רג'תנא ודכ'לתנא [...]
 חאפצ'י לנא ואלמכ'ארג' לנא [...] בנפסך
 פי ז'ל תג'אבך תכ'פינא [...] אלמכתוב
 פי אלנבווה אן לא ינא]ם ולא] ינעס [...]

רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים

אברמסון 1975 = ש' אברמסון, שלשה ספרים של רב יהודה בן בלעם, ירושלים 1975.
 אלוני 1976 = נ' אלוני, 'משירת רשב"ג ולשונו', HUCA, XLVII (1976), עמ' א-א—קד [הצד
 העברי].

אלוני תשכ"ט = נ' אלוני, האגרון — כתאב אצול אלשער אלעבראני מאת רב סעדיה גאון,
 ירושלים תשכ"ט.

אלוני תשל"ט = נ' אלוני, 'השתקפות המרד ב"ערכייה" בספרותנו בימי הביניים', בתוך:
 ספר מאיר ולנשטיין, ירושלים תשל"ט, עמ' 80-136.

אלצמד 1996 = ואצ'ח אלצמד (עורך), דיואן אלסמואל צנעה' אבי עבד אללה נפטויה,
 בירות 1996.

אסף תרפ"ו = ש' אסף, 'פיוטים וסליחות מתקופת הגאונים', קרית ספר, ב (תרפ"ו), עמ'
 145-149.

J. Blau, *The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic*, Jerusalem 1981

S. D. Goitein, *A Mediterranean Society — The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, I-V,
 Berkeley-Los Angeles-London 1967-1988

גולדשמידט = ד' גולדשמידט, 'סדר התפלה של הרמב"ם ע"פ כ"י אוקספורד', בתוך:
 מחקרי המכון לחקר השירה העברית, ז (תשי"ח), עמ' 183-213.

דודזון תרפ"ד = י' דודזון, אוצר השירה והפיוט, א, ניו-יורק תרפ"ד.
 האן תש"ט = י' האן, 'קטע מן התרגום הערבי של אוזרת "אתה הנחלת תורה לעמך"',
 בתוך: גנזי קויפמן, א, בודפשט תש"ט, עמ' 71-80.

H. Hirschfeld, 'A Poem Attributed to alSamau'al', *JQR*, XVII = 1905 (1905), pp. 431-440

82 תכלאל: השטן.

83 ראה לעיל, הערה 75.

84 תכלאל: כנפיך.

85 תכלאל: כדבר שנאמר הנה.

זולאי תרצ"ט = מ' זולאי, 'אהבה ליחזקאל הכהן', הארץ, ערב יום כיפור, תרצ"ט.
 זולאי תשכ"ד = מ' זולאי, האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ד.
 טובי תשמ"ב = י' טובי, פיוטי רב סעדיה גאון — מהדורה מדעית (של היוצרות) ומבוא
 כללי ליצירתו, א-ב, ירושלים תשמ"ב.

טובי תשמ"ב-א = י' טובי, כתבי-היד התימניים במכון בן-צבי, ירושלים תשמ"ב.
 טובי תשנ"א = י' טובי, 'דף נוסף מספר הגלוי לרב סעדיה גאון', בתוך: מחקרים בספרות עם
 ישראל ובתרבות תימן — ספר היובל ליהודה רצהבי, רמת-גן תשנ"א, עמ' 55-74.
 טובי תשנ"א-א = י' טובי, 'פיוט לא נודע לרבי יצחק לוזון על פורים בורגול (טריפולי
 תקנ"ה/1975)', בתוך: מחקרים בתרבותם של יהודי צפון אפריקה (ערך: י' בן-עמי),
 ירושלים תשנ"א, עמ' 75-82.

טובי תשנ"ד = י' טובי, 'שרידי תרגום ערבי לתורה קודם לתפסיר רב סעדיה גאון', מסורות, ז
 (תשנ"ד), עמ' 87-127.

טובי תשנ"ה = י' טובי, 'המפגש בין השירה העברית לבין השירה הערבית במזרח במאות
 הי-היא', פעמים, 62 (תשנ"ה), עמ' 6-41.

טובי תשנ"ו = י' טובי, 'תרגום ערבי-יהודי עממי נוסף לתורה', בתוך: מחקרים בלשון
 העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג (ערך: מ' בראשר), ירושלים
 תשנ"ו, עמ' 481-501.

טובי תשנ"ח = י' טובי, 'תרגומו ופירושו הערביים של ר' יצחק בן שמואל הספרדי לתוכחה
 אם לפי בְּתָרְךָ'. תעודה, יד (תשנ"ח), עמ' 57-68.

יהודה תש"ו = א"ש יהודה, עבר וערב, ניו-יורק תש"ו, עמ' 105-112: 'שירת ישראל בשפת
 ישמעאל בארץ ספרד'; עמ' 113-118: 'חסדי בן יוסף בן חסדי'.

M. R. Cohen & S. Somekh, 'In the Court of Ya'qûb Ibn = 1990
 Killis — a Fragment from the Cairo Genizah', *JQR*, LXXX (1990), pp.
 283-314

לדבר תשנ"ו = ו' לבדב, 'תרגום ערבי של "ציון הלא תשאל" לר' יהודה הלוי', מהות, יח
 (תשנ"ו), עמ' 81-85.

G. Margoliouth, 'Isaac B. Samuel's Commentary on the Second = 1898
 Book of Samuel', *JQR*, X (1898), pp. 385-403

סדן תשנ"ו = י' סדן, 'רבי יהודה אחריו כצומת תרבותי — ביוגרפיה ערבית של יוצר
 יהודי בעיני מזרחן', פעמים, 68 (תשנ"ו), עמ' 14-67.

סומך תשמ"ב = ש' סומך, 'שרידי חיבור פולמוסי מגניזת קהיר', בתוך: ספר שבטיאל
 — מחקרים בלשון העברית ובמסורת העדות, רמת-גן תשמ"ב, עמ' 141-157.

סימון תשמ"ג = א' סימון, 'פרשני ספרד', בתוך: פרשנות המקרא היהודית — פרקי מבוא
 (ערך: מ' גרינברג), ירושלים תשמ"ג, עמ' 43-46.

U. Simon, 'The Contribution of R. Isaac B. Samuel al-Kanzi to = 1983
 the Spanish School of Biblical Interpretation', *JSS*, XXIV (1983), pp.

- סעדיה תש"א = סדור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דודזון, ש' אסף. י' יואל, ירושלים תש"א.
M. Piamenta, *Dictionary of Post-Classical Yemeni Arabic*, = 1991–1990
I–II, Leiden 1990–1991
קאפח תשי"ז = י' קאפח, 'תרגומים ערביים של תפלת "שמונה עשרה"', תרכ"ץ, כו (תשי"ז),
עמ' 197–208.
קאפח תשמ"ה = י' קאפח, רבנו משה בן מימון, ספר משנה תורה, יוצא לאור [...] על פי
כתבי יד תימן עם פירוש מקיף, מהדורת י' קאפח, ספר אהבה, ב, ירושלים תשמ"ה.
רצהבי תשי"ז = י' רצהבי, 'למעמד הלשון הערבית בבית הכנסת התימני', תרכ"ץ, כו
(תשי"ז), עמ' 332–335.
רצהבי תש"ם; תשמ"ח = י' רצהבי, 'מקאמה ערבית מעטו של אלחריזי', בקורת ופרשנות,
15 (תש"ם), עמ' 5–51; 23 (תשמ"ח), עמ' 51–55.
רצהבי תשנ"ה = י' רצהבי, 'שירה ערבית בפי יהודים באנדלוסיה', בתוך: ספר ישראל לוין,
תל-אביב תשנ"ה, עמ' 329–350.
שורצבום תרצ"ט = ח' בן-יעקב (שורצבום), 'הדיואן הערבי המיוחס לשמואל אבן עאדיא',
חורב, ה (תרצ"ט), עמ' 169–189.
S. M. Stern, 'Some Unpublished Poems by al-Harizi', *JQR*, L = 1960
(1960), pp. 269–276; 346–364
S. M. Stern, 'Arabic Poems by Spanish-Hebrew Poets', *Romanica* = 1963
et Occidentalia, Jerusalem 1963, pp. 254–263
S. M. Stern, 'An Unpublished Maqama by al-Harizi', *Papers of* = 1964
the Institute of Jewish Studies, I (1964), pp. 186–210
שטרן תשכ"ט = ש"מ שטרן, 'רבי יהודה אלחריזי בשבחו של הרמב"ם', בתוך: הגות עברית
באירופה, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 91–103.
שירמן תרצ"ט = ח' שירמן, 'תרגומי "ציון הלא תשאליו" ליהודה הלוי — רשימה
ביבליוגרפית', קרית ספר, טו (תרצ"ט), עמ' 360–367.
ששון תרפ"ו = ד' ששון, 'עקידת יצחק אבינו', קרית ספר, ב (תרפ"ו), עמ' 258–267.
תכלאל קדמונים = ספר התכלאל — סדור תפלה קדמון כמנהג יהודי תימן, מהדורת י'
חבארה, ירושלים תשכ"ד [דפוס צילום].

Bodl. = Bodleian Library, Oxford

ENA = E. N. Adler Collection, Jewish Theological Seminary of America, New
York

TS = Taylor-Schechter Collection, Cambridge University Library